

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

МАЦІЮК Орест Ярославич

ІСТОРІЯ ПАПЕРУ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ФІЛІГРАНИ
(Джерелознавче дослідження)

07.00.09 – Історіографія, джерелознавство
та методи історичного дослідження

Доповідь
про друковані праці, подана на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук

Київ 1995

До захисту подається наукова доповідь про опубліковані праці

Робота виконана у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
КОВАЛЬСЬКИЙ Микола Павлович

доктор історичних наук
ДУБРОВІНА Любов Андріївна

доктор історичних наук
ПИРИГ Руслан Якович

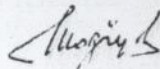
Провідна організація: Львівський державний університет
ім. Івана Франка

Захист відбудеться " 30 " березня 1995 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 по захисту дисертацій в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (254050, Київ-50, вул. Пугачова 12/2).

З науковою доповіддю та друківаними працями можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Доповідь розіслано "20" лютого 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Тодіячук О.В.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00756205 (P)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ДВ - 57. 067

Вступ

Філігранологія як допоміжна історична дисципліна уже завоювала собі визнання, виникнувши у XVIII ст., вона досягла великих успіхів до початку XX ст. Особливо бурхливо філігранологія розвивалася в три останні десятиліття. Зараз серйозні наукові роботи, пов'язані з використанням давніх рукописних матеріалів, виходять, як правило, з посиланнями на філіграні.

Виділення в окрему дисципліну філігранології, що донедавна була одним з розділів палеографії, а ще давніше – одним з параграфів дипломатки, відбувалося згідно з цілком практичними вимогами розвитку історично-філологічних наук і всупереч будь-яким класифікаційним спробам. В українських умовах формування нової спеціальної дисципліни відповідає сучасним підвищеним вимогам, що ставляться до розвитку суспільних наук. Українська філігранологія має сьогодні в своєму розпорядженні значні дослідницькі здобутки, які дозволяють говорити не лише про теоретичну необхідність виділення окремої дисципліни, але й утворюють півторастолітню традицію дослідження водяних знаків паперу в Україні. Враховуючи складні умови, в яких перебувала українська наука, можна вважати, що традицію ці не такі вже й мізерні.

Як визначається предмет і завдання філігранології протягом останніх десятиріч? Можна дошукуватися різних коренів вивчення водяних знаків. Поруч з вченими, що до питання вивчення філіграней підходили з цілком практичними, майже з кримінологічними завданнями (визначення автентичності документа), біля колиски філігранології як науки стояли любителі й колекціонери XVIII-XIX ст., які деколи готові були бачити в зображеннях філіграней таємничі

символи чи кабалістичні алегорії. Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. перемогла думка про те, що філігрань – фабричний знак папіринка, знак, характерний для певного більше або менше визначеного часу і більше або менше визначеної території. Тоді ж з'ясувалося значення філіграней як неможливого для підроблення контрольного детермінанта приблизного визначення хронології і топології письмових пам'яток, а також свідчення існування фабрик паперу в минулому.

За традицією матеріал письмових пам'яток (пергамент, папірус, папір) був тоді, на зламі XIX–XX сторіч, предметом дослідження палеографії. Філігранографія – тобто опис водяних знаків з точки зору простої фактографії – увійшла на правах розділу до палеографії. З часом матеріал, зібраний дослідниками водяних знаків, почав не лише кількісно (з'явилися альбоми філіграней, що налічували по кілька тисяч знаків), але й якісно виходити поза межі того скромного місця, яке філігранографії визначили палеографи. Чисто фактографічний напрям досліджень почав збагачуватися новою проблематикою. До вивчення філіграней як контрольного детермінанта приєдналися набагато ширші завдання історично-економічного та історико-культурного плану, які поволі почали відтісняти звичайні фактографічні питання (каталогування, опис, хронологізація і топологізація знаків) на другий план.

У другій чверті XX ст. філігранографія остаточно відокремилася від палеографії не лише емпірично (своїми альбомами, в першу чергу), але й теоретично – утворюючи окрему за своїми завданнями та об'єктом дослідження дисципліну – філігранологію. Це нове становище філігранології відбилася в спеціальних підручниках з філігранології як спеціальної історичної дисципліни.

Протягом останніх двох-трьох десятиріч новий термін – філігранологія – остаточно замінив давній термін – філігранографія. З

часом філігранологія не лише емансипувалася й перетворилася на окрему допоміжну історичну дисципліну (цей процес відокремлення можна вважати на сьогодні закінченим), але й вишла поза первісно визначені "філігранологічні" межі своєї дисципліни. Філігранологія вбирає в себе об'єкт дослідження ділянки історії народного господарства – історії папірництва – та ділянки історії техніки – історії виробництва паперу. Лише тому, що термін "папірологія" виявився вже "зайнятим" (ним визначають історично-філологічну дисципліну, що вивчає грецькі та латинські тексти на папірусах елліністичної та римської доби), філігранологія при значно об'єктовішому предметі дослідження (вивчення філіграней + історія папірництва + історія виробництва паперу) залишилася при своїй попередній назві. Як в багатьох відомих в історії науки випадках, зміст поняття вишшов далеко за межі терміна у вузькоетимологічному його значенні (подібно, зрештою, як і в згаданій вище папірології, що займається тепер текстами не лише на папірусах, але й на дерев'яних та воскових табличках, на глиняних черепках тощо). Філігранологія з науки про водяні знаки перетворилася на науку про папір.

В такому саме розумінні термін "філігранологія" сприймається сучасними українськими історично-філологічними науками.

Архівні джерела з історії виробництва паперу надзвичайно бідні. Про деякі папірні минулих сторіч маємо рукописні матеріали. Про більшість з них залишилися скупи згадки. Часто факт існування папірні можна встановити лише на основі певного водяного знака на папері. У цьому випадку, водяний знак є дуже цінним і багатомовним документом про папір. Інколи папір з водяним знаком є основним доказом існування папірні. Проте він завжди служить для пояснення, доповнення або підтвердження рукописних відомостей про дану папірню чи якийсь факт з історії паперу.

Без науки про водяні знаки неможливо вичерпно вивчити виробництво, споживання паперу і торгівлю ним приблизно з 1300 до 1850 рр., не можна повно розкрити такі питання, як розвиток папірень, зміна їх власників і майстрів, спалкоємців і орендарів, технічне обладнання папірень, обсяг продукції, якість, асортимент, формат паперу; напрями і обсяги збуту, способи вживання паперу.

Хоч наука про водяні знаки в першу чергу покликана служити дослідженням історії паперу, вона крім того, як і багато інших наук, могла б стати у пригоді в напрізноманітніших галузях історичних досліджень.

Усі дані свідчать про те, що філігранологію і палеографію слід вважати окремими дисциплінами, оскільки вони різняться між собою методом дослідження і завданнями, які стоять перед ними. Уже на початку XIX ст. філігранологія, по суті, була сформована в окрему наукову дисципліну і згодом мала вже на своєму рахунку велику бібліографію. (Найдавнішою працею з філігранології є дослідження книгознавця Д.Люїса про діяльність англійського першодрукаря В.Кекстона. Він умістив в ній 20 знаків, виявлених на папері книг цього видавця).

Досить назвати відомі праці Т.Жансена, К.Тромоніна, Н.Лихачова, М.-М.Бріке, які вивчають знаки, видимі на папері, виробленому в різних країнах. У менш відомих працях досліджують філіграні, вживані в окремих країнах, або окремі знаки папірень. Цими працями було закладено основу для дальшого вивчення філіграней; автори їх опрацювали методичку описання і використання знаків для допомоги історикам і архівістам.

Мета дослідження. На підставі вивчення архівних джерел, історичної літератури, водяних знаків та польових обстежень дослідити розвиток філігранології як допоміжної історичної дисципліни та розвиток паперової промисловості України XVI – початку XX ст.

Джерельна база. Хоч архівні матеріали та історична література, на основі яких можна вивчати історію папірень, досить бідні, все ж виявлено в архівах України та відділах рукописів бібліотек чимало інвентарів, звітів, описів папірень. Автор черпав матеріали із ЦДА України у Львові, Києві, більшості Державних архівів областей, а також архівів і бібліотек Варшави, Єревана, Вільнюса, Москви, Могиліова, Відня, Санкт-Петербурга. Існують невичерпні можливості перерисовування філіграней, які є іноді єдиним джерелом, що підтверджує існування певної папірні, оскільки до середини XIX ст. виготовлявся лише ганчіряний черпальний папір з водяними знаками.

Проведено експедиції з метою польових обстежень усіх паперових фабрик в Україні, заснованих в минулому, та місцевостей, де у XVI - на початку XX ст. існували папірні. Зібрано на місцях цінний матеріал.

Хронологічні рамки. Автор досліджував шляхи паперу в Україну від часу його винайдення в Китаї, початки його виробництва в Україні на основі переказів XII – XIII ст. та від часу заснування першої папірні (документальна згадка з 1552 р.). Особлива увага приділялася бурхливому розвитку виробництва паперу наприкінці XVIII – початку XIX ст. В цілому ж філігранологічні дослідження в Україні проводились за період від XIV ст. до другої світової війни.

Основні положення та висновки, що виносяться на захист, зводяться до обґрунтування філігранології як окремої допоміжної історичної дисципліни, в завдання якої входять філігранологічні дослідження, вивчення історії папірень, виробництва паперу, розповсюдження, торгівля і використання цього писемного матеріалу.

Практичне значення дослідження полягає у якомого наповнішому зборі матеріалів з історії українського папірництва, яке допоможе в майбутньому завершити повну публікацію українських філіграней та історію паперової промисловості України. Велике значення матиме також відродження пізньосередньовічних паперових

промислів (папірень) і пізніших мануфактур із застосуванням тодішньої технології для виробництва ручним черпальним способом ганчір'яного паперу з водяними знаками, який матиме не лише сувенірне, але й промислове значення. В Західній Європі існує зараз десятки таких папірень, які значно скорочують дефіцит паперу, особливо таких країн як Австрія, Швейцарія, Франція, Італія та ін.

В ЦДІА України у Львові протягом багатьох років успішно діє Кабінет "філігранологія", який відвідало чимало істориків та інших спеціалістів. В ньому пройшли навчання і практику сотні студентів вузів з різних міст України та зарубіжних країн. Для оформлення Кабінету використані матеріали, виготовлені на основі праць, опублікованих автором цієї доповіді.

Апробація досліджень. Майже усі опубліковані друком праці були спершу прочитані як наукові доповіді чи повідомлення. Початок цим доповідям поклав семінар з архівознавства та інших допоміжних історичних дисциплін, заснований у 1960 р. в ЦДІА України у Львові академіком І.П.Крип'якевичем. Цей семінар проводиться до сьогодні. Доповіді з філігранології були прочитані на різних всесоюзних та республіканських конференціях, зокрема на Федорівських читаннях у Львові та Москві, Республіканських наукових конференціях з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у Києві, наукових сесіях АН України і Вірменії в Єревані, Міжреспубліканській науковій конференції з джерелознавства та історіографії народів Прибалтійських республік Союзу РСР у Вільнюсі. Доповіді з історії українського папірництва читалися на історико-краєзнавчих конференціях у Львові, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Рівному, Івано-Франківську, багатьох райцентрах України.

Доповіді і повідомлення виголошувалися також автором на Міжнародних польсько-українських конференціях у Кракові і Львові,

на міжнародних конгресах істориків паперу у Відні та Ліоні (Франція), на Всесоюзних наукових конференціях з проблем книгознавства.

Структура наукової доповіді. Доповідь поділяється на розділи:

I. Історіографія. 1.1. Зародження української філігранології та її розвиток в XIX – на початку XX ст. 1.2. Філігранологічні дослідження в українській історіографії. 1.2.1. До другої світової війни. 1.2.2. Після другої світової війни. 1.3. Питання української філігранології в працях зарубіжних вчених.

II. Папірні доби феодалізму та їх філіграні. 2.1. Історія паперу та українського папірництва. 2.2. Найдавніші українські папірні та їх водяні знаки.

III. Папірні періоди зародження і розвитку капіталізму (кінець XVIII – початок XX ст.). 3.1. Розвиток паперової промисловості України. 3.2. Папірні кінця XVIII – початку XX ст. та їх водяні знаки.

IV. Водяні знаки. 4.1. Зміна водяних знаків залежно від державних законів. 4.2. Джерелознавче значення та деякі особливості українських філіграней. 4.3. Папір та філіграні міжвоєнного періоду.

I. Історіографія

1.1. Зародження української філігранології та її розвиток у XIX – на початку XX ст.

Філігранологія в Україні має більш як сторічну традицію, має п'ять альбомів водяних знаків, має опублікованих близько 3000 філіграней та ряд ґрунтовних досліджень з історії папірництва. Ось короткий нар. с розвитку філігранологічних досліджень в Україні

Як окремі напрями наукових досліджень історія папірництва та філігранологія почали розвиватися відносно рано. Правда, культурний застій, спричинений багатовіковим соціальним і національним поневоленням українського народу, не міг не відбитися й на цих ділянках досліджень, сповільнюючи їх розвиток.

Загалом можна сказати, що в період з другої половини XIX ст. до 1917 р. зацікавлення історією паперу та водяних знаків в Україні формувалося, як в багатьох країнах тогочасної Європи, значною мірою в зв'язку з описом та критичним виданням рукописних текстів літературних творів, грамот та інших документів.

Наприкінці XIX ст. наукове дослідження водяних знаків в Україні почало розвиватися ще одним, цілком оригінальним і специфічним шляхом. Новий напрям досліджень (тобто напрям, не пов'язаний з публікацією і описом пам'яток давньої літератури чи стародавніх історичних джерел) започаткував київський історик-архівіст, довгорічний співробітник і директор Київського центрального архіву давніх актів І.М.Каманін (1850-1921). Виходячи з цілком практичних джерелознавчих і не лише джерелознавчих, але й судово-експертних завдань, що стояли перед архівом, І.Каманін присвятив багато часу вивченню питання про автентичність документів.

На початку XX ст. описування філіграней увійшло як обов'язковий елемент в зовнішню критику рукописних історично-філологічних джерел.

1.2. Філігранологічні дослідження в українській історіографії

1.2.1. До другої світової війни

Перший український альбом філіграней І.Каманіна, О.Вітвіцької вийшов у світ лише 1923 р.

Для філігранології 20-х років характерне поступове наближення двох ліній дослідження: вивчення філіграней чимраз частіше починає переплітатися з вивченням історії папірництва, межа між дослідженнями цих двох напрямів починає поволі зникати.

В 30-х роках філігранологія та історія папірництва здобули нових дослідників.

Отже, високим рівнем досліджень українська філігранологія зустріла період другої світової війни та період активізації досліджень в різних ділянках спеціальних наукових дисциплін, що наступив у другій половині 50-х років нашого сторіччя [5,6].

1.2.2. Після другої світової війни

Після перерви в дослідженнях до перших повоєнних праць, особливо тих, що присвячені історії папірництва, належить публікація історика народного господарства України, члена-кореспондента НАН України О.О. Нестеренка [6].

Незабаром почали з'являтися філігранологічні праці автора даної дисертації. Бібліографія опублікована у книжці "Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)" (К., 1974).

З більшим чи меншим успіхом застосовується дослідження філіграней при вивченні стародруків, давніх рукописних книг та документів. Дні федорівських святкувань (1964) активізували питання дослідження паперу видань І.Федорова [9].

Поруч з дослідженням стародруків проводиться також філігранологічний аналіз рукописних книг.

Все ж таки доводиться шкодувати, що метод хронологізації документів за допомогою водяних знаків не здобув ще належного і вповні наукового застосування.

Треба думати, що популяризація методів філігранологічних досліджень зведе в майбутньому помилки, які трапляються ще подекуди, до мінімуму.

Найкращим свідченням того, що українська філігранологія вже здобула собі окреме місце в родині допоміжних історично-філологічних дисциплін, можна вважати те, що вона стала об'єктом історіографічного дослідження [12].

1.3. Питання української філігранології в працях зарубіжних вчених

Значний внесок у розвиток української філігранології зробили дослідники Росії, Польщі, Литви, Словаччини, Угорщини, Румунії, а навіть філігранологи таких країн, як Австрія, Швейцарія та США. Багато праць виникли поза межами України, без яких повноцінне вивчення української філігранології неможливе.

Один з кращих представників російської філігранології С.О.Клопиков починав свої дослідження від вивчення українського матеріалу, публікуючи результати в київських виданнях.

У литовському джерелознавстві філігранологія не має давніх традицій, але, незважаючи на це, литовські дослідники можуть пишатися значними досягненнями в цій ділянці. Як відомо, роль державної мови у Великому князівстві Литовському протягом значного часу виконувала українська мова, якою й писалися найдавніші документи, складені в середньовічній Литві, тобто в тих її межах, що включали значну частину українських земель. Тому й праця Антанаса Васіляускаса, в якій йдеться про папір, що вживався у канцелярії великого князя Витовта, стосується також філігранології українських документів XIV-XV ст.

Фундаментальні праці Едмунда Ляуцявічюса, присвячені литовському папірництву XVI-XVII ст. та об'єднані з його філігранологічним альбомом, це одночасно значний вклад в українське джерелознавство. Е.Ляуцявічюс опублікував обширні відомості про папірні XVII-XVIII ст. у Незбодичах, Лискові, Рожаній та Битені, видав їхні водяні знаки. У своєму альбомі філігранолог опублікував також близько 70 водяних знаків інших українських папірень [30, 43].

Огляд філігранологічних досліджень дає можливість рельєфніше визначити місце філігранології в українському джерелознавстві [11].

II. Папірні доби феодалізму та їх філіграні

2.1. Історія паперу та українського папірництва

Через брак відомостей ми не можемо точно встановити, коли з'явився папір в Україні. Можна припускати, що він був тут відомий уже в VIII-IX ст., коли його почали розповсюджувати араби. Близькість Кавказу, де панували араби, та широкі торговельні зв'язки України із Сходом є підтвердженням цих припущень.

Слід думати, що найперше папір став відомий в Криму. Відомо, наприклад, що середньоазійська держава Согдіана, яку у VIII ст. завоювали араби і в якій, очевидно, був відомий китайський папір, мала давні торговельні зв'язки з Кримом, зокрема з м.Сугдесю (тепер – Судак), відомим ще з III ст. Правдоподібно, що виникнення цього міста та його назва пов'язані навіть з державою Согдіаною. Також Хорезм, який 712 р. завоювали араби, мав давні і постійні зв'язки з Кримом. В пізніші часи генуезькі колонії в Криму також підтримували торгівлю із Сходом (з Самаркандом).

Ряд істориків вважає, що арабська культура мусила потрапити в Східну Європу обов'язково через Іспанію, завоювану арабами, як це трапилося, наприклад, з арабськими числами, які почали вживатися в Польщі та в Україні наприкінці XIV ст. Однак не слід забувати і про безпосередній шлях з Середньої Азії, який вів до Криму та проходив півднем України. Звичайно, не можна відкидати другого шляху, яким пробивався папір з Іспанії через Західну Європу, тобто через Францію, Німеччину, Польщу. Але це був дуже повільний шлях і поки ним дійшов би папір до України минуло б понад 500 років. Роль посередника відіграла також до певної міри Італія, яка привозила багато паперу в Крим та на Кавказ.

Одна з найдавніших книг, написаних в Україні з використанням паперу, це адміністративна книга з генуезької колонії в Кафі, яка зберігається сьогодні в Італії. Книга датована кінцем XIII ст.

Правда, ми не знаємо, на якому письмовому матеріалі були написані книги давніх українських бібліотек. Перша відома бібліотека в Україні була заснована 1037 р. великим князем Ярославом Мудрим при Київській Софії. Пізніше в Києві виникають інші бібліотеки, серед яких найбільш відомою була бібліотека Печерського монастиря. У зв'язку з тим, що ці бібліотеки не дійшли до нас, важко нині судити, на чому були написані книги, яку частину з матеріалу становив папір.

Сумна доля спіткала також галицькі архіви та бібліотеки. Їх нищили татаро-монгольські орди та інші завойовники. В 30-х роках XIII ст. угорцями був пограбований Галич. У Львові 1349 р., під час нападу на місто польського короля Казимира III, були пограбовані та знищені княжі архіви. Тому в українських архівах збереглися лише найстаріші документи, написані на папері з XIV ст. Це, зокрема, львівські судово-адміністративні книги, які зберігаються у Львові, та рукописні книги вірменських колоній в Криму, які зберігаються в Інституті стародавніх рукописів ("Матенадаран") в Єревані.

Якщо найдавніші київські та львівські документи написані переважно на західноукраїнському папері, то серед кримських, крім італійського, є чимало східного паперу.

Докладні відомості про українські папірні маємо лише починаючи з першої половини XVI ст.

2.2. Найдавніші українські папірні та їх водянні знаки

Найстарішою українською папірнею вважається папірня в Янові. Перша і єдина згадка про неї збереглася в краківській расцькій книзі (*Consularia Cracoviensia*, т. 432, с. 66). В ній згадується Мартин "папірні

factor de Janow Russiae" (папірник з Янова на Русі), що підтверджує існування папірні в Янові 1522 р.

Крім Янівської в першій половині XVI ст. на Україні існувало ще 6 інших папірень. Зокрема, на Закарпатті в Левочі була папірня, перша і остання згадка про яку з 1530 р., коли вона була спалена під час бою.

З першої половини XVI ст. дійшли відомості ще про декілька українських папірень.

Визначне місце серед українських папірень першої половини XVI ст. займає Буська папірня.

Буська папірня, як одна з найдавніших в Україні, була об'єктом інтенсивного дослідження цілого ряду вітчизняних і зарубіжних істориків. Писали про неї А.Шнайдер, В.Площанський, Ю.Колачковський, І.Крип'якевич, В.Романовський, М.Кошарнівський, О.Мацюк, В.Будка та інші. Найповніше дослідив історію Буської папірні М.Гембарович [7, 66].

Буська папірня поряд з письмовим та друкарським папером випускала ще т. зв. "промисловий" папір, який, відповідно обробивши жиром, вживали замість шибок для вікон. Це видно із актів кримінальної справи про напад на будинок секретаря міста 1568 р. Однак з приводу цього є деякі застереження. Нам невідомо, щоб у XVI ст. папірні виробляли якийсь спеціальний сорт паперу для вікон. Це був звичайний грубший папір, просякнутий жирами. Крім того, папір замість скла вживали тоді не тільки у Львові та Буську. Поряд з міхурами тварин його застосовували по всій Україні. Звичайно в Буську та навколишніх населених пунктах папір для цих цілей міг застосовуватись в більшою мірою, оскільки тут його просто можна було дешевше купити.

У 40-х роках XVI ст. існувала також папірня в Одриконі. Про це дізнаємося з водяних знаків, якими вона маркувала свою продукцію,

оскільки перше документальне свідчення є в поборовому реєстрі Сяницької землі лише за 1589 р.

Важливе місце серед українських папірень XVI ст., як одна з найдавніших і найбільш продуктивніших, займає Лівчицька папірня. Перша згадка про неї відноситься до 1590 р. Але папірня, очевидно, існувала раніше, оскільки документи з перших днів лютого 1590 р. свідчать про добре налагоджене виробництво паперу. Тоді папірню орендував Валентин Кмеллер.

Не ці спостереження над філігранями дають підставу припускати, що Лівчицька папірня мала добре налагоджене виробництво ще за часів Івана Федорова і друкар використовував продукцію цієї папірні для друкування "Апостола". Коли ж саме виникла папірня, на основі тільки філіграней довести не можна [7, 9, 33].

Таке ж велике значення для розвитку книгодрукування на Україні мала і Острозька папірня, яка майже протягом всього часу існування забезпечувала Острозьку друкарню та друкарню Києво-Печерської лаври папером.

Помітне місце серед українських папірень кінця XVI – початку XVII ст. займала Брюховицька папірня під Львовом. Ця папірня часто ставала об'єктом дослідження істориків, зокрема тих, що вивчали львівські промисли доби феодалізму. Незважаючи на те, що папірня була досить віддалена від Львова (близько 10-ти км), вона вважалася міською, оскільки місто весь час її орендувало та й переобладнало звичайний мучний млин на папірню за свої кошти лише для того, щоб регулярно забезпечувати свої уряди та канцелярії папером. Крім цього варто зазначити, що Брюховицька папірня мала вже ознаки підприємства мануфактурного типу, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. досить рідко трапляється в Україні.

Як уже згадувалося вище, в XVI-XVII ст. у зв'язку з розвитком книговидавничої справи в Україні, для потреб друкарень, кількість яких з кожним роком збільшувалася, засновуються і нові папірні, які повинні були забезпечувати ці друкарні високоякісними сортами паперу, придатними для книгодрукування. Нерідко власники друкарень, або ті самі друкарі засновували поруч з друкарнями папірні, щоб забезпечити безперебійне постачання папером і вдосконалювати книговидавничу справу. Відомо, наприклад, що знаменитий друкар першої половини XVII ст. Спиридон Соболев під час перебування в Москві 1639 р., куди він приїздив з метою навчити московських друкарів друкувати грецькі і латинські книги та вчити дітей грецького, латинського, польського і німецького письма, мав тісні контакти з якимись литовськими, польськими і навіть заморськими папірниками. Він купував і продавав форми для відливання паперу та інші обладнання і матеріали, необхідні для його виробництва [27].

У першій чверті XVII ст. у зв'язку із збільшенням потреби в папері засновується цілий ряд більших і менших папірень.

Особливо плідним на нові папірні був 1611 р. На цей рік припадає перша згадка аж про чотири папірні.

У першій чверті XVII ст. зароджуються паперові промисли на Київщині. Першою папірнею була тут Радомишльська, яка відіграла велику роль у розвитку української культури, зокрема книгодрукуванні. Радомишльською папірнею цікавилися не лише історики але й письменники. Вона широко описана в художній формі Зінаїдою Тул. 5 в книзі "Людолови".

Отже, папірництво в районі Радомишля тісно пов'язане з друкарнею Києво-Печерської лаври. Перша згадка про Радомишльську папірню припадає на 1624 р., коли київський архімандрит Захарій Копистенський виголосив проповідь під час панахиди по засновнику папірні лаврському архімандриту Єлисею Плетенецькому, в якій він

сказав, що папірня була "на подивене в том краю, як речь небывалая". Отже, 1624 р., у час смерті Є.Плетенецького, папірня вже існувала.

Вагоме місце серед українських папірень кінця XVII ст. займає перша папірня на Чернігівщині, яка була заснована в с.Білиці. Папірню на р. Білиці біля с.Білиця збудовано приблизно 1689 р. У Чернігівському виданні "Зерцала" є згадка, що по "панському благоволенію" І.Мазепи засновано папірню, яка виробляє папір з гербом гетьмана.

Після деякої перерви, в 20-х роках XVIII ст. починається нова хвиля заснування папірень в різних місцевостях України.

Серед папірень, заснованих в першій чверті XVIII ст., особливо виділяються широковідомі Пакульські папірні, одні з яких знаходилися біля села Пакуля, на хуторі, що згодом одержав назву Папірний Завод.

Якщо на півночі України в першій половині XVIII ст. питома вага в постачанні папером належала згаданим Пакульським папірням, то на заході такі функції приблизно в цей же час виконувала папірня Замойського майорату в Галичині.

Помітне місце серед українських промислів другої половини XVIII ст. відіграла папірня в Кобиловолоках на Тернопільщині.

Найбільшою папірнею в Галичині в 60-х роках XVIII ст. була Шклівська папірня, яка вперше згадується в люстрації с.Шкло за 1765р. [1, 10].

III. Папірні періоду зародження і розвитку капіталізму (кінець XVIII – початок XX ст.)

3.1. Розвиток паперової промисловості України.

1799 р. француз Луї Робер винайшов папероробну машину. До України винахід цей дійшов дещо пізніше, бо лише в 40-х роках XIX ст. тут почався поступовий перехід на машинне виробництво паперу. Розвиток паперової промисловості України відбувався двома шляхами.

Якщо на Галичині, частині Волині та Поділлі позначався західний вплив і більшість фабрик паперу, або існуючих тут мануфактур була переобладнана в 40-х – 50-х роках XIX ст., то на сході України, яка перебувала у складі Російської імперії, позначився російський вплив. Тут процес переходу на машинне виробництво відбувався дещо пізніше, на початку 70-х років. Крім того, фабрики, або переобладнані мануфактури на західноукраїнських землях самі забезпечували паперовою масою папероробні машини. За Збручем і особливо на Волині спостерігався чіткий розподіл паперового виробництва за галузями, тобто одні фабрики виробляли напівфабрикати – паперову масу, інші виготовляли з неї готову продукцію – папір. Наприклад, фабрики у Вербі, Миньківцях і Сапанові виробляли з осики паперову масу і відправляли її в Рудню Почаївськ (Пустоїтине), де з неї виготовляли папір. Розподіл праці існував також між підприємствами Дитятківського акціонерного товариства. Так, Миропільська фабрика виготовляла деревну масу для грубих сортів паперу, Іонінківська фабрика виготовляла солом'яну масу для картону та різних сортів паперу, а інші фабрики цього товариства – папір.

Після відкриття в Галичині двох великих фабрик в Сасові та Черлянах папірні мануфактурного типу не могли боротися з конкуренцією і змушені були ліквідувати свої підприємства, оскільки фабрики почали виготовляти кращий, і, головне, набагато дешевший папір. В 60–70-х роках XIX ст. таке явище спостерігалось по всій Україні, незалежно від того, до складу якої країни входили ті чи інші землі. Це було загальне явище у зв'язку з тим, що в цей час паперове виробництво перетворилось у галузь капіталістичної промисловості, де переважали великі підприємства. Невелика різниця могла бути лише в часі переходу [1, 6, 10].

Тільки після 20-х років XVIII ст., коли Україна підпала під економічний вплив реформ Петра I, починають відроджуватися ті

паперові мануфактури, які занепали на початку XVIII ст. Це стосується особливо найбільш розвинутої в цей час у паперовому виробництві Чернігівщини. Різниця полягає лише в тому, що перед цим папірнями володіла козацька старшина, а пізніше вони перейшли разом з конфіскованими землями насадженим тут Петром I великим російським землевласникам, таким як Меншиков, Неплюєв та інші. Цей вплив посилювався особливо після ліквідації Катериною II Запорозької Січі.

Великі купецькі мануфактури на Україні появляються наприкінці XVIII ст. В їх числі можна назвати такі папірні, як Поніківська, Чулатівська, Сілецька, Бистрицька, Печепська та інші.

Мануфактурний період в Галичині, на Буковині та Закарпатті у XVIII ст., тобто до 1772 р., коли ці землі загарбала Австрія, надзвичайно слабо вивчений не тільки в паперовій, але й взагалі в усій промисловості. Перелік папірень в Галичині з 1765 р. знаходимо в останній старопольській люстрації королівщини. Причому вона включає лише папірні, що знаходилися в королівських маєтках.

Найбільше нових папірень появилося в Галичині. Після загарбання Галичини Австрією, Львів став столицею провінції Галичина і Володимирія. Тут перебувало Губернаторство (з травня 1854 р. – Намісництво). Численні новоутворені галицькі провінціальні, міські й окружні уряди потребували багато паперу для ведення справ, друкування різних розпоряджень, патентів, законів, універсалів, оголошень тощо. Чимало паперу потрібно було для створення перших фассій кадастрів. Візносортність паперу, на якому склалися переліки панщинних повинностей підданих у всіх селах Галичини, свідчить про те, що нелегко доводилось доставати його державним службовцям і урядам, не кажучи вже про громади та окремих осіб. Багато паперу споживали також нові друкарні. Все це спричинило високі ціни на папір.

Характерно, що деякі папірні наприкінці XVIII-XIX ст. відкривалися там, де 100-200 років тому були паперові млини. Зокрема, так було в Буську, Новоставі, Брюховичах, Раві, Сасові та інших населених пунктах України.

Останнє десятиріччя перед першою світовою війною становить третій період розвитку українських папірень. На цей час припадає заснування таких фабрик, як Браїлівська, Росошанська, Вихватневецька ("Совий Яр"), Катеринославська, Кременчуцька, Полтавська та ін. Фабрики обладнувалися закупленими за кордоном папероробними машинами, ролами та іншими устаткуванням. Проте це піднесення тривало недовго. Перша світова війна спочатку сповільнила розвиток папірництва, а пізніше майже зовсім його припинила.

3.2. Папірні кінця XVIII – початку XX ст. та їх водяні знаки

Наприкінці XVIII – початку XIX ст., в період бурхливого розвитку паперових промислів, продовжували діяти також і папірні, засновані в минулому.

Після захоплення Галичини Австрією тут з'являється цілий ряд нових папірень.

Факт існування деяких папірень можна встановити іноді лише на основі виявлених водяних знаків. Так, наприклад, існування папірні в Яворові у 70-х роках XVIII ст. підтверджують лише водяні знаки на папері документів, датованих 1774 і 1777 рр. [1]

В 70-80-х роках XVIII ст. засновуються також нові папірні на Чернігівщині. В описі Чернігівського намісництва 1779-1781 рр. зазначено, що с.Рудія, яке належало Києво-Печерській лаврі, мало верштубу – в ній товкли ганчір'я на папір. Це було допоміжне підприємство, на якому виготовляли лише паперову масу з ганчір'я і перевозили її на хут.Папірний завод. 1786 р. папірня вже не діяла.

Бурхливий розвиток папірництва в Україні не оминув і Закарпаття. Тут засновується в останній чверті XVIII ст. декілька нових папірень.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. зустрічаються випадки, коли за традицією в деяких населених пунктах відновлюються або знов заснуються папірні, які існували тут 100-200 років тому.

У 1861-1865 рр. у Львові була папірня на Пелчинському ставі, яка мала 1 водяне коло, 1 парову машину на 12 к.с., 3 роли та 1 папероробну машину німецького виробництва з шириною вироблюваної стрічки паперу в 33 см. На фабриці було зайнято 10 мужчин і 14 жінок. З них 1 був керівником виробництва, 1 машиністом, 2 рольниками, 2 кочегарами, 10 сортувальниками ганчірок і 4 сортувальниками паперу. Папірня переробляла щороку 3500 ц ганчір'я і виготовляла письмовий, канцелярський, пакувальний та інші сорти паперу. Робітники були зайняті 300 днів в році по 12 годин щоденно [48, 49].

У 1788 р. житомирським каштеляном Адамом Бержинським заснована папірня в с.Бистричах на Волині. У 1797 р. тут працювало 4 кріпаки. Остання згадка про папірню є у звітах за 1809 р.

У XVIII ст. в Україні починається виробництво рисувального (креслярського) паперу. До числа перших папірень, які освоїли випуск цієї продукції, слід зачислити Куткірську.

Наприкінці XVIII ст. крім згаданих, в Україні засновується ще цілий ряд папірень. Зокрема, в 1795 р. згадується папірня в с.Слобідці біля Станіслава. Вона діяла до 1839 р. і була власністю Павла та Гната Никоровичів. Папірня виготовляла різний папір і забезпечувала ним тютюнові фабрики.

Під 1796 р. згадується також папірня в селі Осіку в Галичині. В документах зазначено, що будинок “панської папірні” числиться під № 25. Цього ж року збудовані і папірні будинки. Папірня належала графові Карлові Лярішу і проіснувала до 1832-1834 рр.

На 1797 р. припадає заснування трьох великих папірень в Мартинівці та Снітківці на Поділлі та в містечку Бережцях біля Кременця на Волині.

1798 р. особливо щедрим був для Галичини. Цього року тут заснуються чотири папірні – в Журавцях (1798), Руді Магерівській (1798), Завадові (1798-1869) і Крехівцях (1798-1869).

Наприкінці XVIII – перших роках XIX ст. в Україні засновується цілий ряд малих папірень. Зокрема, на цей час припадають перші згадки про папірні в таких населених пунктах, як Битень, Глібовичі Свірзькі, Чернилява (кінець XVIII ст.); Озеряни, Папірня (кінець XVIII – початок XIX ст.), Звягель (кінець XVIII ст. – 1902 р.). Наприкінці XVIII ст. засновано ще три папірні на Закарпатті – в Бардієві (кінець XVIII ст. – 1819 р.), Торисі (кінець XVIII ст. – 1874 р.) та Олійникові (існувала до 1863 р.). На початку XIX ст. згадуються ще чотири нові папірні в Галичині: с.Загвіздь, Мости Малі, Страшевичі (всі три папірні існували приблизно до 1869 р.) та Руда Рожанецька (початок XIX ст. – 1882 р.).

Список папірень Галичини, складений 1807 р., називає 6 підприємств, які в цей час вже діяли та виготовляли папір. Ось перелік цих папірень та крайні дати їх існування, встановлені за архівними документами і філігранями: Гериня, Гутисько і Пивнична (діяли до 1809 р.); Передбір'я (до 1841 р.), Бучач і Ляховичі Подорожні (до 1869р.).

Далі заснуються ще папірні в Галичині та Закарпатті: Бушівці (1809), Витвиця (1809-1824), Луків (1812-1846), Магерів (1815-1838) та Пациків (1817).

З числа заснованих в минулому і діючих до сьогодні є і широковідома Славутська папірня на Волині.

1823 р. існувала папірня в с.Доброславівці біля Охтирки [1].

У 1826 р. власником маєтків поміщиком Петром Котковським заснована Черлянська папірня на р.Верещиці.

Крім Черлянської, в першій половині XIX ст. засновується в різних місцевостях України ще цілий ряд менших папірень. Ось їх перелік в хронологічному порядку та роки існування: Вашківці над Черемошем (1829-1861), Гервартів (1830), Кам'яниця (1830-1840), Монастирок Брідський (1830-1842), Бартошівці (1830-1863), Балта (1832), Миропіль (1832-1852), Троща (1832-1859). Одна з цих папірень – Миропільська, перша згадка про яку припадає на 1832 р., існує до сьогодні.

У 30-х роках XIX ст., тобто напередодні переходу від мануфактури до фабрики, є згадки про існування та заснування ще декількох папірень: Садгора (1833-1876), Курів (1834-1855), Ковшилівка (1836-1877), Карачівський (1836-1879), Білоусівський (1840-1846), Рудня (1840-1852), Березовиця (1840-1863).

На початку 40-х років XIX ст. в Україні починається поступовий перехід від мануфактури до фабрики, на папірнях встановлюються парові двигуни, папероробні машини. До однієї з перших фабрик слід зачислити папірню в Ретках на Чернігівщині. Фабрика почала діяти в 1841 р., була власністю Д.В.Кочубея, і у вересні 1843 р. перейшла на машинне виробництво паперу.

Нова хвиля заснування порівняно великих папірень, які на цей час вже називали паперовими фабриками, спостерігається на початку 70-х років.

1871-1872 рр. були засновані такі великі папірні, як в Дитятках на Київщині (згоріла в 1903 р.) та 5 існуючих досі паперових фабрик. Зокрема, в Коростишеві і Малині в 1871 р.; Моквині, Поляні та Чижівці в 1872 р.

Наприкінці XIX ст. також було відкрито декілька паперових фабрик. Деякі з них існують до сьогодні. Це фабрики в Змієві (1892), Суражі (1896), Дятківцях (1898) та Рогані (кінець XIX ст.). Із заснованих напередодні першої світової війни і діючих до сьогодні в

Україні залишилися лише 2 паперові фабрики: в Росоші на Київщині (заснована в 1911 р.) та Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) з 1914 р.

IV. Водяні знаки

Назва “філігрань” походить від французького *filigrane*, від італійського – *filigrana*. Крім цього, в українській мові вживається як тотожний термін “водяний знак”. В первісному значенні – філігрань – це техніка виконання предметів з тонких дротиків і металевих зерен, майстерно сполучених у взір або рисунок, що застосовувалася переважно в золотарстві. У папірництві філігрань – це прозоре зображення, яке відтворювалося на папері при його відливанні, для чого на сітці форми вишивали рисунок з шовку або виготовляли його з дротиків чи бляшок. При розподілі паперової маси на сітці кількість волокон у підвищених місцях цього рисунку була менша, що давало можливість бачити при просвічуванні його прозоре зображення.

Перший водяний знак був виготовлений 1282 р. у Фабріано (Італія). Він зображав хрест. Звичай прикрашати дно форми, а через нього і папір будь-яким знаком – чисто європейського походження. Папір східного походження не мав водяних знаків, а європейський маркований, починаючи з XIV ст.

Українські філіграні (крім найдавніших – XVI–XVII ст.) складаються як правило з двох частин – емблемної і літерної. Перша могла бути безпосередньо пов’язана з власником підприємства (його особистий родинний герб), місцем виготовлення паперу (герб міста), чи з країною виробництва паперу (державний герб). Деколи це було конкретне зображення (людини, квітки, тварин, птиці та ін.). Друга частина – літерна, позначала прізвище власника, його титул, місце знаходження папірні, час відливу паперу. Проте не завжди

наводилися всі елементи літерної характеристики, здебільшого прізвище або адрес замінювалися початковими буквами.

Дивлячись на папір проти світла, крім водяного знака, ми бачимо світлу сітку, яка складається з рідко прокладених поперечних і густо прокладених подовжніх ліній. Дно форми становило сітку з густих подовжніх дротиків (*vergeures*), через які на певній віддалі пропускалися поперечні дротики (*pontuseaux*) для підтримування рівних віддалей між *vergeures*. Через цю сітку стікала вода з верстви паперової маси, яка розподілялася на сітчатому дні тоншою верствою на дротиках і товщою – на проміжках між ними. Ця різниця у товщині верстви паперової маси зберігалася в готовому листі паперу.

1757 р. видавець Джон Баскервіль випустив книгу "Virgilius Publius Maro. Bucolica, Georgica et Aenais", яка була надрукована на папері, що мав незвичайний вигляд. Дивлячись через нього під світло, не можна було знайти ні подовжніх, ні поперечних ліній. Тільки при старанному огляді можна було помітити тонку сітку з комірками менш як 1 мм^2 . Нововведення полягало в тому, що далеко віддалені між собою *pontuseaux* були зближені на такі ж віддалі як *vergeures* і дно форми набирало вигляду тканини, де нитка замінена дротом. Цей папір одержав назву "wove" paper (веленевий папір). Основна його позитивна якість для видавців полягає в гладкій поверхні, що особливо важливе для щільних сортів паперу, оскільки лінії дна форми не тільки були помітні на поверхні паперу, але і відчувалися рукою. Така нерівність відбивалася на якості друку. Існує думка, що цей папір був уперше виготовлений Джеймсом Ватманом, оскільки його ініціал виявлено на такому папері в книзі, надрукованій 1759 р.

В Україні веленевий папір почали виробляти в другій половині XIX ст. (Кам'яниця, Вороблячин, Славута та ін.). Він виготовлявся у великій кількості в російських папірнях [5, 6].

4.1. Зміна водяних знаків залежно від державних законів

Маркування різних виробів, у тому числі і паперу, виникло не з примх папірників, а у зв'язку з вимогою права, яке зобов'язувало виробника ставити на своїх výroбах знак, щоб розрізнити їх на ринку, а також захистити від конкуренції.

Вивчаючи закони про маркування паперу, потрібно пам'ятати, що в східних областях України діяло законодавство Російської імперії, на західноукраїнських землях з XIV ст. – законодавство Польщі, а з кінця XVIII ст. – Австрії. Однак, ще я досі невідомо, чи в Польському Королівстві були спеціальні закони про маркування паперу, чи ні. Безперечне одне, що тодішні папірники з власної ініціативи позначали свої вироби певною маркою.

У XVI, XVII ст. та першій половині XVIII ст. галицькі та волинські папірники для позначення паперу користувалися гербами шляхетських родів та міст. Це були переважно емблематичні філіграні, розміщені на правій або лівій частині аркуша. Для прикладу можна навести водяні знаки Буської папірні – герб Леліва, Лівчицької – Єліта, Брюховицької – герб м. Львова, Острозької – герб князів Острозьких та інші. У Східній Україні одночасно з появою перших папірень та їх водяних знаків філіграні набирають сюжетно-емблематичного характеру.

Філіграні папірні Києво-Печерської лаври вважаються найбільш ранніми на паперах, виготовлених не тільки в Наддніпрянській Україні, а й в Російській імперії.

Для початку XVIII ст. характерними є знаки папірні гетьмана Івана Мазепи та чернігівського архієпископа Іоана. Вже навіть на початку XVIII ст. зустрічаються філіграні, які не повністю розкривають свій зміст. З водяних знаків Івана Мазепи та Іоана ми дізнаємося тільки про власників папірні.

Говорячи про українські водяні знаки папірень Східної України, слід зазначити, що ці філіграні будь-якого періоду вже не є загадковими і більшість з них розшифрована.

Розвиток водяних знаків Галичини, Буковини та Закарпаття після 1772 р. був пов'язаний з австрійським законодавством. Однак австрійський уряд не надавав такого значення водяним знакам, як це було в Росії.

30 серпня 1784 р. у Відні був виданий універсал про те, що виготовлені в імперії товари повинні бути штемпельовані. Універсал складався з 15 параграфів і був виданий для того, щоб забезпечити свою продукцію від закордонної. Всі товари повинні були позначатися маркою або штемпелем з обох кінців виробу. Знаки цих фабрик, або майстерень, які захищені формальними наданнями чи привілеями і забезпечені зняттям до позначення своїх виробів, повинні мати таке саме значення як штемпелі. Поки ці товари не потрапили на ринок, вони могли бути і не марковані. Згідно з універсалом товари, які продавалися без марок, конфіскувалися.

За виявлення немаркованих або нештемпельованих товарів видавалася спеціальна винагорода і третина вартості конфіскованого товару. За фальшування або самовільне штемпелювання винні пригалься до кримінальної відповідальності.

Особливої уваги заслуговують водяні знаки на папері, який вироблявся за новим штемпельним патентом, починаючи з 1803 р. Право на виробництво штемпельного паперу одержала лише одна папірня, яка була в Раннерсдорфі (Долішня Австрія). Це був зеленого відтінку доброякісний, тонкий веленевий папір. Згідно з патентом на папері треба було ставити потрібний водяний знак. Кожна філігрань мала три знаки: вартість штемпельної оплати, відповідне зображення і 1803 рік – рік вступу в силу патенту. Штемпельний папір поділявся на 14 класів. Кожний клас паперу відповідав певній оплаті (залежно від

документа самої справи і особи, яка його подавала). Розмір штемпельної оплати коливався від 3 крейцарів до 100 гульденів. Щоб уявити собі реальну вартість цих оплат, достатньо навести такий приклад – за 100 гульденів на початку XIX ст. можна було купити в Галичині вола вагою близько 270 кг. Цей папір був в обігу протягом першої половини XIX ст.

Кожний виробник мав право вибору знака, але обов'язково із зазначенням своїх ініціалів. Підприємець повинен був дати штемпельному урядові зразок знака з своїм підписом. А якщо не вмів писати, то мусив надіслати урядові знак своєї руки.

Оскільки австрійські закони не вимагали від папірників вичерпних даних при застосуванні фабричної марки, тобто водяного знака, як це було в Росії, то галицькі філіграні на відміну від східноукраїнських дуже важко розшифрувати. Різні злогадки часто призводять до помилок. У цих випадках інколи допомагає геральдика. Навіть наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у водяних знаках часто використовували різні загальновідомі родові та власні герби.

4.2. Джерелознавче значення та деякі особливості українських філіграней

Філігранологія ставить своїм основним завданням визначити дати написання письмових пам'яток. Нещодавно цю галузь науки відносили до палеографії. У наш час її розглядають як окрему наукову дисципліну. Палеографія вивчає письмо і його історію, філігранологія – водяні знаки на папері. Причому, наукові рамки останньої значно розширюються. Тепер у коло її завдань входить дослідження ряду інших питань. Вона не може успішно розвиватися без вивчення технології виробництва паперу, географії паперу, тобто історії його розповсюдження, центрів виробництва паперу, історії паперень; генеалогія фабрикантів – власників папірень; геральдики фірмових водяних знаків та їх значення; економічних зв'язків країн-виробників

паперу з країнами-споживачами, історії торгівлі та ін. Без вивчення історії виробництва паперу в окремих районах, на окремих фабриках і папірнях, без знання історії промислових підприємств та їх знаків неможливе ефективне використання філіграней для визначення дати написання документа або надрукування книг.

Архівні джерела з історії виробництва паперу дуже бідні. Гро деякі папірні минулих сторіч збереглися згадки в рукописних матеріалах, а також матеріальні докази, що підтверджують існування папірень. Часто факт існування папірні можна встановити лише на основі певного водяного знака на папері. У цьому випадку водяний знак стає дуже цінним і багатомовним документом. Інколи папір з водяним знаком є головним доказом існування папірні. Проте, по суті, він завжди служить для пояснення, доповнення або підтвердження інших відомостей про дану папірню чи про якусь явище з історії паперу.

Без науки про водяні знаки неможливо вичерпно вивчити виробництво, споживання паперу і торгівлю ним у період приблизно з 1300 по 1850 рр., не можна повно розкрити такі питання, як розвиток папірень, чергування їх власників і майстрів, спадкоємців і орендарів, технічне обладнання папірень, обсяг продукції, якість, асортимент, формат паперу; напрям і обсяг збуту, способи вживання паперу.

Хоч наука про водяні знаки покликана насамперед служити дослідженням історії паперу, вона крім того, як і багато інших наук, може стати у пригоді в напруженіших галузях історичних досліджень.

Філігранологія вимагає не лише докладного вивчення історії папірень та частих змін малюнка водяних знаків, а й надзвичайної точності при їх копіюванні.

Відомий з авець науки про рукописи Й.Кіршнер про наукову цінність філіграней говорив так: "Значення водяного знаку як допоміжного засобу для датування і локалізації рукопису оцінювалося

по-різному. Звичайно, водяний знак не може бути єдиним критерієм для датування рукопису. Але разом з іншими критеріями ... він набирає значення, бо існує принцип: чим більше критеріїв веде до однакового хронологічного і місцевого визначення певного рукопису, тим достовірніше його визначення". За допомогою водяних знаків можна набагато точніше визначити дату рукопису у межах від 2 до 3 років, ніж, наприклад, з допомогою визначення характеру письма або інших ознак.

Дослідження історії паперу і папірництва має два аспекти. З одного боку, воно входить у сферу науки про книгу і допоміжних історичних дисциплін, дає можливість ідентифікувати водяні знаки і полегшує визначення часу і місця написання недатованих рукописів і друків; з другого боку, у сферу суспільно-господарської історії, вивчаючи техніку виробництва, його обсяги, торгівлю, ціни, організацію і умови праці, матеріальний стан (забезпечення) людей, зайнятих продукуванням паперу.

До середини XIX ст. в Україні папір вироблявся ручним, т.зв. черпальним способом. Виявивши і розшифрувавши водяні знаки на ньому, можна визначити місце і приблизний (іноді й точний) час його виробництва, власників папірні. Порівнюючи ці дані з місцем, де використано папір для друку чи письма, можна встановити напрями розповсюдження його шляхом торгівлі, а також визначити хронологічні межі недатованих документів.

Дослідники інколи мають справу з важливими документами, на яких не позначені дати написання. Для встановлення їх, поряд з історичними, палеографічними та деякими іншими особливостями документа, важливе значення мають водяні знаки паперу, на якому написаний цей документ.

Встановлення дат на підставі водяних знаків можна застосовувати до більшості українських документів, починаючи з XIV і кінчаючи

40-ми роками XIX ст., тобто до того часу, коли паперова промисловість України, а також тих держав, які продавали їй папір, перейшла до машинного виготовлення паперу. Проте цим способом, особливо для визначення дат недатованих листів та ряду інших документів, можна частково користуватися при роботі з документацією, створеною до початку і навіть під час другої світової війни. Тільки у післявоєнні роки майже усі фабрики паперу відмовилися від каландрування філіграней, щоб не уповільнювати виробництво паперу.

Нині водяні знаки ставляться тільки на особливо важливих документах (бланки суворої звітності, білети державної скарбниці, цінні папери, різні державні, особисті документи тощо) з метою запобігти їх підробки.

Дослідники детальніше цікавляться папером, як правило, лише тоді, коли їм потрібно встановити дату недатованого друку або рукопису, яку можна дістати на підставі визначення водяного знака і дна сита (форми), на якому відливався папір.

Досвід показав, що глибоке вивчення історії папірень дозволяє точно встановити горішню межу, якою можна датувати рукописний документ або друкване видання, що мають певний водяний знак (тобто рік, раніше якого не міг появиться рукопис або друк, що нас цікавить). Визначити долішню межу складніше, оскільки вона залежить від тривалості зберігання паперу з певним водяним знаком на складі видавця, установи або приватної особи. Російський дослідник С.А.Клепиков наводить відомі йому випадки, коли сучасні художники-гравери використовують для своїх відбитків папір XVII-XVIII ст., а іноді і більш ранній, щоб надати відбиткам той чи інший колорит. Якщо дослідник в майбутньому буде визначати час виходу у світ цього відбитка тільки на основі паперу, то він зробить помилку. Несумлінні антиквари свідомо відбивають на старому папері дошки старих найстрів,

що потрапляють в їхні руки. Однак в обох випадках маємо справу з нетиповим явищем.

У більшості випадків можна встановити різницю між часом виробництва паперу з певним водяним знаком і часом його використання. Папір після виготовлення деякий час може зберігатися на складі фабрики, купця-посередника, друкаря, установи, купця-роздрібника, в приватної особи. Встановити тривалість зберігання паперу у самій папірні, в купця-посередника чи в роздрібного купця неможливо. Що ж до зберігання закупленого паперу в друкарнях і установах, то тут можна дати відповідь з точністю в межах одного року шляхом порівняння дати водяного знака з датою, поставленою на друкованому виданні або на оригінальному рукописі.

Багато дослідників на основі водяних знаків встановлювали розрив між часом виготовлення і використання паперу. Наведемо кілька прикладів. Як відомо, Н.П.Лихачов приймав у цьому випадку десятирічний, а Ш.М.Бріке – п'ятнадцятирічний термін. Російські спеціалісти в галузі філігранології також провели докладні дослідження у цьому напрямі. Так, С.А.Клепиков встановив, що для друкованих видань основна кількість показників (88,3%) припадає на час від 0 до 3 років, на термін від 0 до 2 років – 79,4%. Іншими словами, для друкованих видань розрив для друків – 1,4 року, а для рукописів – 2,2 року. Зрештою, це й зрозуміло, адже друкарні були зацікавлені в швидкому обороті паперу і випадки залежування його тут трапляються порівняно рідко. В установах можливі випадки більш пізнього використання паперу. Особливо часто це траплялося при виготовленні різних бланків, реєстраційних книг, копій. Найважче визначити довшню межу датування документа у приватних споживачів.

М.В.Кукушкіна встановила, що у 78,8% випадків з 382, досліджених нею, розрив між виготовленням і використанням паперу становить від 0 до 2 років.

Для того, щоб встановити розрив між часом виготовлення і часом використання паперу в Україні, підібрано 55 філіграней кінця XVIII – першої половини XIX ст., до складу яких входить дата виготовлення паперу. Дата використання паперу, тобто написання того чи іншого документа, у кожному окремому випадку також добре відома. В результаті поділу на роки одержано такий ряд для рукописних документів:

Український папір

Розрив у роках	Кількість випадків	%
0	8	14,5
1	16	29,5
2	9	16,3
3	10	18,1
4	3	5,4
5	4	7,2
понад 5 років	5	9,0
Разом	55 випадків	100,0

Як видно з наведених даних, основна кількість споживання місцевого українського паперу (29,5%) припадає на час від 0 до 1 року, а в наступні роки зменшується, причому це зменшення відбувається нерівномірно, що, очевидно, пов'язано з труднощами його перевезення, залежанням на складах різних купців-посередників, в установах тощо.

Відносно часто траплялися підробки документів. Найчастіше підробляли документи, пов'язані з майновими справами, заповітами, наданням шляхетських титулів та ін. Писарі, підробляючи документи, не завжди звертали увагу на папір і датували документи минулими

роками на новому папері. Інколи подибуємо, що такі фальсифікати написані на папері з датованою філігранню. В цьому випадку виявити підробку легко. Коли ж на філіграні дати немає, то треба бути дуже обережним, щоб не помилитися.

У першій половині XIX ст. в Україні, Білорусії і Москві у зв'язку з наданням дворянства почалися такі масові підробки документів, що розслідуванням їх десятки років займалися створена царським урядом спеціальна державна комісія.

Посилений попит на важливі документи призвів у 30-50-х роках XIX ст. до появи у Львові, Могилеві, Бердичеві цілих майстерень для виготовлення фальшивих документів. Деякі тодішні архівісти за певну винагороду підробляли документи – видавали фальшиві витяги з судових книг, вклеювали в книги такі ж фальсифікати. Підробка таких документів тривала в Україні аж до Жовтневого перевороту.

Відомі вчені-архівісти як В.А.Лялин, І.М.Каманін, Г.І.Горбачевський та інші, всіляко боролися проти фальсифікації історичних документів, проти засмічування судових книг підробками. Велику роль у викритті цих підробок відіграла філігранологія.

Архівіст Київського архіву давніх актів, відомий палеограф І.М.Каманін викривав підроблені документи, детально вивчаючи їх палеографію і водяні знаки на папері, за допомогою яких визначав час виготовлення таких документів. Ось його міркування з цього приводу: "Правопис, мова, додержання правничих формальностей бувають у грубих підробках інколи не витримані. Але це трапляється рідко. Фальсифікатори пунктуально відтворювали всі особливості автентичних актів, сусідніх в книзі з фальшивими. Але чого вони ніколи не могли досягти, це точності відтворення старого почерку і підшукати паперу з такими філігранями, які домінують у певний час і в певній місцевості. Таким чином, палеографія і водяні знаки паперу є єдиними і найбільш сильними викривачами підробок. При старанні і

правності все вдавалося підробити, але відтворити почерк відомого часу і підробити папір з відповідними цьому ж часу водяними знаками перевищувало можливості фальсифікаторів, тому що це вимагало вивчення і того, і другого, а фальсифікатори не володіли ні потрібними знаннями, ні засобами, ні часом, ні здібністю до цієї справи" [1].

Для визначення автентичності різних витягів І.Каманін видав спеціальний збірник з почерками XVI–XVIII ст., десятки років досліджував папір і водяні знаки. Під його керівництвом О.І.Вітвіцька зрисувала з судових кнйй понад 4000 водяних знаків, 1336 з яких видала 1923 р. окремим альбомом із вступним словом С.І.Маслова. Задовго до виходу у світ альбому І.Каманін, "беручи до уваги, що існуючі збірники водяних знаків далеко не задовольняють практичні запити, як при видачі засвідчених архівом виписок, так і при наукових роботах", задумав дослідити філіграні на папері документів Київського архіву. Це ще раз підкреслює величезне значення філігранології для встановлення автентичності історичних документів [12].

Кожний аркуш давнього, виготовленого ручним способом, паперу завдяки його філіграні є історичною пам'яткою. Дослідження водяних знаків для визначення часу і місця виготовлення паперу - одна із численних можливостей використання їх в наукових цілях.

Філігрань є однією з важливих вказівок, що допомагає датувати друковані або рукописні документи. Без дослідження філіграней неможливо вивчити історію паперової промисловості України, торгівлю папером, його споживання та шляхи розповсюдження.

Найдавніші українські філіграні (XVI-XVIII ст.) мало чим відрізняються від закордонних. Тут переважають герби шляхетських родів та міст, розміщені на правому або лівому боці чи посередині аркуша. Однак, починаючи з кінця XVIII ст., українські філіграні набувають особливостей, характерних лише для України. Зокрема, це стосується Галичини. Тут, як в жодній з європейських країн, філіграні

вважають своїми великими розмірами, надзвичайно різноманітною сюжетною та порівняно малою емблематичною частиною.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. особливою популярністю в Україні користувався знак Pro Patria (герб республіки Нідерландів). Його дуже часто наслідували українські фабриканти. Ця філігрань становить особливий інтерес, бо її можна знайти на документах XVIII – першої чверті XIX ст. Хронологічні рамки застосування знака за кордоном У.Черчіль визначив 1683-1799 рр. В Україні цей знак зустрічається в основному з 1772 до 1820 рр.

Цілий ряд українських філіграней позначав прізвища власників, орендарів та папірників тільки початковими літерами, які за браком документів не вдалося розшифрувати. Впадає у вічі й те, що сюжетна частина майже всіх філіграней складена латинською, польською або німецькою мовами. Таке явище пояснюється насамперед тим, що окремі території українських земель були в різні часи загарбані іншими державами. Отже, папірні промисли знаходилися в руках іноземців, які і вживали свою мову для складання тексту з метою маркування паперу філігранями або штемпелями [12, 16, 44].

4.3. Папір та філіграні міжвоєнного періоду

Незважаючи на те, що паперова промисловість України напередодні першої світової війни нараховувала багато папірень, вона не могла повністю забезпечити потреб споживачів. Численні малі фабрики і рукодільні промисли переважно з поміщицьких маєтків були малопродуктивними і випускали, як правило, низькосортний папір. Як приклад можна навести Драбівську папірню на Полтавщині в маєтку княгині Борятинської, яка на початку XX ст. виробляла обгортковий папір.

Фабрик, що виробляли пакувальний, обгортковий, папіросний і промокальний папір, було в Україні десятки. Однак письмовий і

друкарський папір виробляли переважно декілька фабрик акціонерних товариств і компаній на Поділлі, Волині, Чернігівщині і Одесі.

Тому серед українських документів цього часу зустрічаємо на всій території України, яка входила до складу Російської імперії, різноманітні сорти паперу. Вживався переважно російський папір. Широко розповсюдженим по всій Україні був папір мединських мануфактур Гончарова, який вживався тут починаючи з кінця XVIII ст. аж до Жовтневого перевороту. Особливо часто зустрічаємо його на Харківщині.

Великої шкоди паперовій промисловості України завдала перша світова війна. Одночасно із зниженням реальної заробітної плати робітників погіршувались і умови їх праці. Уже через два-три місяці після початку війни стало широко застосовуватись подовження робочого дня як пряме, так і введенням понаднормових і нічних робіт, збільшенням кількості робочих днів на рік. Надзвичайно тяжке становище робітників, стрімке зростання дорожнечі, продовольча криза і поразки на фронті революціонізували робітничі маси. Страйковий рух робітників, який дещо вщух у другій половині 1914 р., в 1915 р. почав розгортатися з новою силою.

Після трьох років війни виробництво в країні було дезорганізоване, транспортні зв'язки порушені, засобів виробництва не вистачало, стан державних фінансів був близький до остаточного упадку і, як результат всього цього виникла продовольча криза, росло безробіття і обідніння народних мас. Країна котилася в провалля економічного зубожіння і загибелі.

У ряді місцевостей сільські комітети встановлювали контроль над поміщицькими маєтками. Так, з повідомлення про встановлення контролю над маєтками князя Сангушка, довідуємося, що в листопаді 1917 р. був встановлений контроль і за Славутською папірнею, яка належала князеві Сангушку. Однак робота цієї папірні, як довідуємося

з інформаційного повідомлення про виступи делегатів на I Волинському губернському з'їзді Рад робітничих, селянський та червоногвардійських депутатів, в середині 1919 р. ще не була відновлена.

У повідомленні говориться, що промислове виробництво в Ізяславському повіті зовсім зупинилося, фабрики і заводи в Слауті та інших місцях не працюють. До початку першої світової війни Волинь і Поділля споживали досить багато галицького паперу. Внаслідок військових подій на австро-російському фронті російськими військами було спалено 2 найбільші папірні в Сасові і Черлянах.

Брак паперу спричинився до того, що в ряді місцевостей почалася спекуляція паперовими товарами, які вважалися тоді дефіцитними.

1918 р. на Чернігівщині почалася націоналізація підприємств паперової промисловості. Паперові промисли зародилися на Чернігівщині ще наприкінці XVII – початку XVIII ст. Вони були в той час основними постачальниками Чернігівської і Києво-Печерської друкарень, і тому не дивно, що за традицією, яка збереглася, тут було сконцентровано багато фабрик паперу.

Особливо важке положення з папером було 1918 р. в Криму. Кримський півострів не мав власної паперової промисловості і вживав переважно російський і закордонний папір, який потрапляв сюди в ці роки в дуже обмеженій кількості морським шляхом. В Криму також вживалися заходи до покращання забезпечення папером, використання старих запасів, нагромаджених власниками поліграфічних підприємств.

Націоналізація друкарень одночасно з конфіскацією паперу була проведена також в Сімферополі та інших кримських містах.

Зовсім занепали досить розвинуті напередодні першої світової війни паперові промисли Одеси.

Переглядаючи архівні документи цього періоду можна зробити висновок, що тут вживали в цей час велику кількість фінського паперу.

У зв'язку з таким положенням в паперовій промисловості серед архівних документів, поряд з місцевими сортами зустрічаємо різноманітний російський, прибалтійський та закордонний папір. Така різноманітність паперу значно утруднює визначення часу написання недатованих документів цього періоду. Однак на основі уважного вивчення документальних матеріалів державних архівів областей України приходимо до висновку, що в Катеринославській губернії, наприклад, вживався російський, литовський, закордонний листовий і в великій кількості високосортний папір компанії ризьких письмово-паперових фабрик. Ризький папір був широко розповсюджений також і на Сумщині. На Волині вживався російський і рідко закордонний листовий папір.

Особливо швидкими темпами відбудовувалася на початку 1920 р. паперова промисловість Київщини.

Дуже повільними темпами налагоджувалася робота паперової промисловості Катеринославської губернії.

Навіть 1923 р. Полтавщина мала великі труднощі, особливо з друкарським і газетним папером. Про це довідуємося з доповідної записки секретаря Полтавського губернського комітету КП(5)У в ЦК РКП(б) про політичний і господарський стан губернії від 3 січня 1923 р. В розділі "Друкована пропаганда" зазначено, що відділами виконкому видавалися бюлетені: "Таких видань тільки в Полтаві нараховувалося більше 10, при чому само собою розуміється, що всі вони вимагають великої затрати матеріалу (головним чином паперу) і величезних грошових затрат".

У цей час на Полтавщині і Харківщині вживали багато паперу місцевого походження. Трапляється також і закордонний папір.

Ряд фабрик випускав цигарковий папір, тому не дивно, що через нестачу паперу навіть виконкоми ще наприкінці 20-х років писали свої рішення і протоколи засідання на цигарковому папері, і не тільки

українських фабрик. На Катеринославщині, зокрема в Луганську зустрічаємо серед протоколів засідання Луганської міськради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів XIII скликання від 3 квітня 1930 р. білоруський цигарковий папір. Як видно з тексту самого знака, він випускався вже в роки радянської влади. Трапляється також і цигарковий папір іноземного походження. Проте в найбільшій кількості зустрічається тут цигарковий папір Малинської фабрики на Київщині.

Пізнання водяних знаків має велике значення не тільки для кращого вивчення розвитку паперової промисловості досліджуваного періоду, але й для можливості визначення часу написання недатованих документів періоду Жовтневого перевороту, які у великій кількості трапляються серед документальних матеріалів України [13].

Друковані праці О.Мацока з філігранології

Окремі видання

- Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974. – 296 с. [1]
- Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.). 36. документів. – К., 1975. – 342 с. Упорядники: Я.Д.Ісаєвич, О.А.Купчинський, О.Я.Мацюк, Е.Й.Ружицький. [2]
- Місцями Івана Федорова на Україні: Путівник. – Львів, 1982. – 124 с. У співавторстві з Я.Б.Видашенком, Я.Д.Ісаєвичем [3]
- Львівські стародруки: Книгознавчий нарис. – Львів, 1983. – 175 с. У співавторстві з Я.Запаском [4]
- Філіграні архівних документів України XVII-XX ст. – К., 1992. – 374 с. [5]
- Історія українського паперу. – К., 1995. – 250 с. [6]

Статті в журналах і збірниках

До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР. – 1962. – № 5. – С. 10-21. [7]

Водяні знаки деяких українських папірень XVI – початку XX ст. // Там само. – 1964. – № 1. – С. 13-26. [8]

Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Там само. – № 3. – С. 37-46. [9]

Водяні знаки документів – джерело для вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Друга респ. наук. конф. з архівознавства та ін. спец. іст. дисциплін: Матеріали: Друга секція. Спец. іст. дисципліни. – К., 1965. – С. 239-260. [10]

Публікації Міжнародного товариства по виданню праць з історії паперу і філіграней // Архіви України. – № 6. – С. 81-84. [11]

Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 256-268. [12]

До історії папірень і водяних знаків на Україні періоду Жовтневої революції і громадянської війни // Іст. джерела та їх використання. – 1968. – Вип. 3. – С. 290-298. [13]

Водяные знаки на бумаге армянских рукописных книг на Украине XIV – XIX вв. // Вестн. обществ. наук АН АрмССР. – № 11. – 1968. – С. 92-107. [14]

Філігранологія як спеціальна історична дисципліна // Третя респ. наук. конф. з архівознавства та ін. спец. іст. дисциплін: Матеріали: Друга секція: Спец. іст. дисципліни. – К., 1968. – С. 187-202. [15]

Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI – XVII ст. // *Ист. джерела та їх використання*. – 1969. – Вип. 4. – С. 267-289. [16]

Картографирование бумажной промышленности Украины (XVI – начало XX в.) // *Комплексная картография УССР: Материалы III науч. конф. по комплекс. картогр. УССР*. – Киев, 1970. – Вип. 2. – С. 159-161. [17]

Ще про початки українського друкарства // *Архіви України*. – 1971. – № 1. – С. 26-32. [18]

Производство бумаги в армянских колониях в XVI – XVII веках // *Ист.-филол. журн. АН АрмССР*. – 1971. – № 3. – С. 295-297. [19]

Характеристика бумаги львовских армянских рукописей XVI – XVII вв. // *Ист. связи и дружба укр. и арм. народов*. – Ереван, 1971. – Вип. 3. – С. 369-375. [20]

450 лет бумажной промышленности Украины // *Бумажная промышленность*. – 1972. – № 6. – С. 28. [21]

Пам'ятки історії паперової промисловості України // *Пам'ятки України*. – 1972. – № 2. – С. 39-41. [22]

Найдавніші українські папірні: (До 450-річчя паперової промисловості) // *Наука і культура, Україна, 1972*. – К., 1972. – С. 378-382. [23]

До історії виготовлення паперу на Україні: (До 450-річчя паперових промислів на Україні) // *Середні віки на Україні*. – 1973. – Вип. 2. – С. 134-137. [24]

Виявлення та описання водяних знаків у рукописних джерелах XVIII – початку XX ст. // *Архіви України*. – 1974. – № 6. – С. 49-53. [25]

Філігранологія // *Радянська енциклопедія історії України*. – К., 1974. – Т. 4. – С. 388. [26]

Новые документы о типографе Спиридоне Соболе // Федоров. чтения, 1973: Сб. науч. тр. – М., 1976. – С. 59-67. [27]

Побут робітників паперових фабрик на Україні // Нар. творчість та етнографія. – 1977. – № 3. – С. 71-75. (У співавторстві з В.П.Васьківим) [28]

На чому писали наші предки // Наша культура. – Варшава, 1978. – №№ 6-9. [29]

Вклад ученых Прибалтийских республик в развитие филигранологии // Материалы межресп. науч. конф. по источниковедению и историографии народов Прибалтийских респ. Союза ССР: Историография. – Вильнюс, 1978. – С. 68-71. [30]

Папірні доби феодалізму та їх водяні знаки // Наша культура. – Варшава, 1978. – №№ 10-12; 1979. – №№ 1-2. [31]

Заметки о бумаге пражских изданий Франциска Скорины // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. – М., 1979. – С. 189-191. [32]

Бумага изданий Ивана Федорова // Федоров. чтения, 1978. – М., 1981. – С. 21-31. [33]

Значення філігранології для дослідження історії міжслов'янських економічних і культурних зв'язків // З історії міжслов'янських зв'язків. – К., 1983. – С. 73-77. [34]

Бумага заблудовских изданий // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск, 1984. – С. 130-136. [35]

К истории Острожской бумажной мельницы // Федоров. чтения, 1981. – М., 1985. – С. 144-148. [36]

Водяний знак // Укр. літ. енцикл. – К., 1988. – Т. 1. – С. 344. [37]

Филигранология: история и задачи исследования на Украине // Филигранол. исследования: Теория. Методика. Практика. – Л., 1990. – С. 128-136. (У співавторстві з О.О.Дзьобаном) [38]

Папірня // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 594-595. [39]

Филигранология // Специальные исторические дисциплины. – Киев, 1992. – С. 280-282. [40]

Італійський папір у Давній Русі та в Україні в XIII-XIV ат. // Український археографічний щорічник. – Нова серія. Вип. I. – К., 1992. – С. 129-133. [41]

52. *Die Entwicklung der Papierindustrie in Galizien zur Zeit der Österreichisch-Hungarischen Monarchie (1772-1918)* // IPH-Kongressbuch. – IPH ehemals Jahrbuch der Papiergeschichte. – IPH Edition. – Marburg, 1992. – № 9. – Band 9. – S. 84-85. [42]

Едмундас Ляуцевичюс и украинская филигранология // Международный семинар, посвященный видному книговеду Эдмундасу Ляуцевичюсу. – Вильнюс, 1994. [43]

Тези доповідей

Источниковедческое значение филигранных документов львовских армян XVI–XVII вв. // Ист. связи и дружба арм. и укр. народов: Тез. докл. науч. сес., 6-9 сент. 1967. – Ереван, 1967. – С. 46-48. [44]

Спиридон Соболев и русско-украинско-белорусские связи // Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела: (Вторая Всесоюз. науч. конф. по пробл. книговедения); Тез. докл.: Секция истории книги. – М., 1974. – С. 46-48. [45]

The Paper Industry of Galicia under the Austro-Hungarian – Empire 1772-1918 // Тези доповідей XXI Міжнародного конгресу істориків паперу. – Відень, 18-24 вересня 1992. [46]

Karol Badecki jako historyk Lwowa // Lwów. Miasto – Społeczeństwo – Kultura. Polsko-Ukraińska konferencja naukowa. Streszczenie referatów. – Kraków, 18-21 listopada 1992, s. 27-28. [47]

Папір з гербом міста Львова // Збірник тез повідомлень та доповідей Третьої наукової геральдичної конференції. Львів, 4-5 листопада 1993 р. – Львів, 1993. – С. 55-56. [48]

Львівські папірні XVI-XIX ст. // Львів. Історія–населення–культура. – Українсько-польська наукова конференція. – Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 18-20 травня 1994. – С. 11-12. [49]

Папірні Вінниччини XVIII – початку XX ст. // Тези доп. Восьмої Вінниц. обл. іст.-краєзнав. конф. – Вінниця, 1989. – С. 33-34. [50]

Рецензії

Цінне дослідження // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 69-70.

Рец. на кн.: *Uchastkina Z. V. A history of russian hand paper-mills and their watermarks.* – Hilversum, 1962. – 707 p. [51]

Ще раз про книгу проф. З.В.Участкіної // Там само. – № 3 – С. 84.

Рец. на кн.: *Uchastkina Z. V. A history of russian hand paper-mills and their watermarks.* – Hilversum, 1962. – 707 p. [52]

Замітка про книгу А.А.Гераклітова // Там само. – № 5. – С. 91-92.

Рец. на кн.: *Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.* – М., 1963. – 256 с. [53]

[Рецензія] // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 97.

Рец. на кн.: *Nikola Milano fu Filippo. Della fabbricazione della carta in Amalfi.* – Amalfi, 1965. – 46 p. [54]

Нове видання з філігранології // Архіви України. – 1972. – № 3. – С. 85-86.

Рец. на кн.: *Papiernie w Polsce XVI wieku. Prace Franciszka Piekosińskiego, Jana Ptaśnika, Kazimierza Piekarskiego* // Powtórnie wydał i uzupełnił W. Budka. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – 79 s.

[55]

Статті в газетах

- Музей паперу // Літ. Україна. – 1970. – 27 жовт. [56]
- Перші папірні Житомирщини // Радянська Житомирщина. – 1971.
– 3 жовт. [57]
- Папірні пашоо краю // Червоний прапор. – 1971. – 23, 25 листоп.
[58]
- Нові документи про заснування друкарні і папірні в Стратині //
Зоря. – 1971. – Рогатин, Івано-Франківської обл. – 21 груд [59]
- У паперу своя історія // Рад. Поділля. – 1972. – 15 лют. [60]
- Найдавніші папірні // Прикарпат. правда. – 1972. – 29 січ. [61]
- Паперові промисли на Закарпатті // Закарпатська правда
(Закарпатская правда). – 1972. – 20 квіт. [62]
- Виробництво паперу на Ровенищині // Червон. прапор. – Ровно,
1972. – 8 серп. [63]
- На чому писали пращури // Вільна Україна. – 1987. – 28 берез.
[64]
- У пошуках водяних знаків // Вільна Україна. – 1987. – 2 квіт.
[65]
- Буський папір // Прапор Жовтня. – 1989. – 17 січ. [66]
- Кутківська папірня // Там само. – 21 січ. [67]
- Найдавніша газета в Україні // Старожитності. – К., 1991. – № 9
(13). – С. 10-12. [68]

Сидоренко

Matsiuk Orest Yaroslavovych. History of the paper in Ukraine and its phyligranes. (Source studies research).

A thesis submitted for a Doctor of History academic degree with the specialization 07.00.09. – Historiography, source study and historical research methods, Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after M.S.Hrushevs'ky of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1995.

Phyligranology as an individual historical disciplino, which explores the history of paper and its phyligranes, paper trade, its spread, paper manufacturers, paper mills owners.

Мацюк Орест Ярославович. История бумаги в Украине и ее филиграни. (Источниковедческое исследование).

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.09. Историография, источниковедение и методы исторического исследования. Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского НАН Украины, Киев, 1995.

Филигранология как отдельная историческая дисциплина, которая исследует историю бумаги и ее филиграней, торговлю бумагой, ее распространение, производителей бумаги, владельцев бумажных мельниц.

Ключові слова: філігранологія, папір, папірня

Підписано до друку 14.02.95   Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 1.86. Обл. вид. арк. 2.0
Тираж 100 . Зам. 405   1995 р. Безплатний
Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

156948

AB 31.861

AB 31.861